

Kantin transsendentaaliset deduktiot

Lectio praecursoria 21.10.2017

Markus Nikkarla

Kuvitelkaamme, että elämme 1700-luvulla. Kuvitelkaamme, että salissa on kynttilävalaistus ja että ulkoa kuuluu hevosvaunujen ääni. Voimme kuvitella, että pöydällä oleva vanhanmallinen hattu on kustoksen päässä. Minun päähäni voimme kuvitella peruukin.

Tehdessämme näin käytämme kuvittelukykyä. Kuvittelukyky on kyky esittää mielessä asioita, jotka eivät ole itsenäisesti olemassa. Kuvitellessamme edellä mainittuja asioita lisäämme todelliseen havaintoomme jotakin, mitä siinä ei ole. Kantin aikalaisten määritelmä kuvittelukyvyille oli, että sen avulla mieli voi esittää asioita, jotka eivät ole läsnä. Läsnäolo voidaan tässä kuitenkin käsittää monella tavalla. Pihan kuvitellut hevosvaunut eivät ole läsnä. Pöydällä oleva hattu sen sijaan on läsnä, mutta se ei ole läsnä kustoksen päässä.

Kuvittelukyky onkin hyvin monipuolinen kyky. Se on aistimellisuuteen kuuluva kyky, eli sen tehtävänä on esittää ajallis-avaruudellisia asioita, joita voisimme kohdata aistihavainnossamme. Voimme käyttää sitä ajattelun välineenä. Voin esimerkiksi ottaa käsiini pari omenaa ja kuvitella toisen niistä Maaksi ja toisen Auringoksi. Tämä saattaa auttaa minua ajattelemaan näiden taivaankappaleiden liikettä ja vuorovaikutusta. Kuvittelukyky ei kuitenkaan ole ajattelusta *riippuvainen* kyky. Jos joku heittää minua omenalla ja ehdin juuri ja juuri väistää sitä, olen toiminut ajattelematta kuvittelukykyäni varassa. Minun on näet täytynyt kuvitella, mitä tapahtuu, jos en väistä tuota omenaa, vaikken ehtinytkään sitä tietoisesti pohtia ajattelussani.

Sekä ajatellessani omenaa maapallona että väistäessäni kohti lentävää omenaa ajattelematta koko tapahtumaa kuvittelen jotakin, joka ei ole läsnä. Mutta hämmästyttävää kyllä, myös havaitessani läsnä olevia kohteita joudun käyttämään kuvittelukykyä. Jos katsotte pöydällä olevaa tohtorinhattua, näette siitä vain osan. Tämä ei kuitenkaan estä teitä havaitsemasta kokonaista hattua, koska te kuvittelette sen osan hattua, joka ei ole havainnossanne läsnä. Ilman kuvittelukykyä ette siis pystyisi havaitsemaan hattua, jonka voi laittaa jonkun päähän, vaan havaitsisitte korkeintaan läiskän mustan eri värisävyjä.

Tämä seikka johtaa meidät ajattelemaan läsnäoloa uudella tavalla. Mitä oikeastaan on läsnä? Tai paremmin sanottuna: mitä on olemassa? Onko tuo hattu olemassa, vaikka emme pysty havaitsemaan sitä ilman kuvittelukykyä? Fyysikot kertovat meille, että hatut tai muut havaitsemamme kappaleet eivät oikeastaan ole olemassa. Oikeasti olemassa olevien asioiden sanotaan olevan jotakin sellaista kuin hiukkaset. Hatut ja hevosvaunut taas ovat asioita, jollaisina nämä oikeasti olemassa ovat maailman pienehkö osat näyttäytyvät meille.

Ovatko kaikki havaitsemamme ja todellisina pitämämme asiat omenineen ja hattuineen siis pelkkää kuvitelmaa? Ei sentään. Ei ainakaan Kantin mielestä. Kuvitelmaksikin sanomme jotakin sellaista, jolla ei ole todellisuusperustaa. Jos en väistä kohti lentävää omenaa, huomaan kyllä,

ettei se ole pelkkää kuvitelmaa. Vaikkei todellisuus olekaan sellainen, miltä se näyttää, se on kuitenkin olemassa mielestä riippumatta ja vaikuttaa meihin. Emme voisi havaita arjessa kohtaamiamme asioita, ellei mielen ulkopuolinen todellisuus vaikuttaisi aistien kautta mieleen.

Paljastaako fysiikka sitten todellisen olemassaolon luonteen? Tätä on syytä epäillä. Fysiikka auttaa meitä käyttämään luontoa välineenä, mutta se ei näyttäisi vastaavan kysymykseen, mitä todella on olemassa. Fysiikka jäljittää aineen ulkoisia, relationaalisia, ominaisuuksia mutta ei kerro, minkälaisia sisäisiä ominaisuuksia aineella on. Se voi pureutua yhä pienempiin aineen osasiin kuvaten niiden vuorovaikutusta ajassa ja avaruudessa, mutta se näyttäisi jättävän aina avoimeksi kysymyksen aineen sisäisistä, ei-relationaalisista, ominaisuuksista. Emme kerta kaikkiaan tiedä, mitä materia on, eikä kysymys todellisuuden perimmäisestä luonteesta kuulu fysiikkaan. Se kuuluu metafysiikkaan.

Metafysiikan tutkimuskohde on oleva olevana. Se siis tutkii sitä perimmäistä todellisuutta, joka vaikuttaa mieleen. Kantin pääteoksen, 1780-luvulla ilmestyneen *Puhtaan järjen kritiikin*, voi katsoa kuuluvan keskiajalta lähtöisin olevaan filosofian perinteeseen, jossa metafysiikan ajateltiin olevan *scientia transcendens* tai *philosophia transcendens*, eli transsendentaalifilosofiaa. Se on filosofiaa, jossa tunkeudutaan havaitsemamme todellisuuden taakse.

Filosofia on ajattelua, ja ajattelumme on käsitteellistä, joten transsendentaalifilosofiaan tarvittaisiin ajattelun välineiksi käsitteitä, jotka soveltuvat paitsi havaitsemaamme todellisuuteen myös kokemuksemme tavoittamattomissa olevaan todellisuuteen, jotta tämä oleva olevana voitaisiin ottaa ajattelun kohteeksi. Jos tässä onnistuttaisiin, saataisiin tietoa sellaisista asioista kuin Jumala tai sielu. Keskiajalla ajateltiin, että tällaisia havaitun todellisuuden ylittäviä käsitteitä olisivat ”yksi”, ”tosi” ja ”hyvä”.

Kant oli kuitenkin tuskallisen tietoinen metafysiikan ongelmista. Uuden ajan alun filosofia oli myös nostanut esiin uusia kysymyksiä mielen ja maailman suhteesta. Voiko käsitteellinen ajattelumme ylipäättään kuvata mielen ulkopuolista todellisuutta? Luonto ilmenee meille lainalaisena, mutta miten on mahdollista, että olemme tietoisia luonnossa havaitsemastamme välttämättömyydestä? Voimme havaita vain tapahtumien säännönmukaisuuden emme niiden välttämättömyyttä. Emme voi havaita, että jokin tapahtuma on toisen syy. On helppo yhtyä Einsteinin näkemykseen, että käsittämättömintä luonnossa on sen käsitettävyyys.

Kantin transsendentaalifilosofia pyrkii vastaamaan näihin kysymyksiin. Se pyrkii tekemään käsitettäväksi luonnon käsitettävyyden. Kant vertasi metafysiikan tilaa luonnontieteen edistysaskeliin ja halusi tehdä metafysiikassa samanlaisen vallankumouksen kuin Nikolaus Kopernikus oli tehnyt tähtitieteessä. Ennen Kopernikusta oli oletettu, että Maa on maailmankaikkeuden keskipisteessä ja että muut taivaankappaleet kiertävät sitä. Kopernikaaninen vallankumous riisti Maalta tämän kuvitellun aseman ja alensi sen kiertämään Aurinkoa.

Kant halusi siis kääntää metafysiikassa asetelman ylösalaisin. Kun ennen oli oletettu, että tiedollisen kykymme tulee mukautua tiedon kohteisiin, Kant kehotti yrittämään, päästäisiinkö

metafysiikan tehtävissä eteenpäin olettamalla, että tiedon kohteiden täytyy mukautua tietokykyymme. Kantin ajattelussa fysikaalinen todellisuus eli luonto onkin mielestä riippuvaista, vaikka sen kohteet ovatkin todellisia.

Tämä radikaali käänne tarkoitti huomion siirtämistä mielen ulkoisesta maailmasta havaitsevaan ja ajattelevaan mieleen itseensä. Sen mukaan näet avaruus ja aika ovat mielen havaintokyvyn muotoja. Emme voi havaita mitään, mikä ei olisi ajassa ja avaruudessa, mutta Kantin mukaan mieli ei havainnossa mukaudu itsensä ulkopuolisiin ajallis-avaruudellisiin kohteisiin vaan kohteiden on mukauduttava havainnossa ajan ja avaruuden muotoihin. Oleva olevana ei siis Kantin mukaan ole ajallista eikä avaruudellista.

Kant kutsuu aikaa ja avaruutta puhtaiksi intuitioiksi tarkoittaen puhtaalla sitä, että ne eivät sisällä mitään empiiristä, ja intuitiolla sitä, että ne eivät ole käsitteitä. Ne ovat mielen aistimellisen kyvyn tapoja havaita todellisuutta. Aistimellisuuden lisäksi ihmismielessä on myös kyky ajatella kohteita, ja tätä käsitteellistävää ajattelun kykyä voidaan kutsua ymmärrykseksi. Ihmismielen tiedollinen kyky voidaan siis jakaa aistimellisuuteen ja ymmärrykseen, ja näitä mielen kykyjä Kantin on lähdeävä tutkimaan.

Transsendentaalifilosofian ratkaisevaksi tehtäväksi osoittautuu ymmärryksen peruskäsitteiden tutkiminen. Antiikin filosofi Aristoteles kutsui olevaa luokittelevia peruskäsitteitä kategorioiksi. Hänen kategorioihinsa kuului tosin myös aikaa ja avaruutta koskevia käsitteitä, jotka Kantin mukaan ovat aistimellisiä, mutta perusajatus on sama. Kant tarkoittaa kategorioilla puhtaita ymmärryksen peruskäsitteitä, jotka ovat välttämättömiä, jotta ajattelu voisi tarttua johonkin kohteeseen. Kategorioiden voi ajatella jakavan todellisuuden perustaviin olevan lajeihin. Jos ajattelen, että omena on punainen, jaan kohteena olevan asian ajattelussani toisaalta johonkin olevaan, joka on punainen, ja toisaalta väriin, joka kuuluu tuohon johonkin. Jotta tämä olisi mahdollista, minulla on oltava substanssin ja aksidenssin käsitteet. Aksidenssit ovat olemassa jossakin toisessa, substanssit eivät. Kyseessä on perustava olemassaoloa koskeva luokittelu. Omenaksi sanomamme asia ei voi olla värissä vaan väri on omenassa. Samoin jaamme havaitsemamme todellisuuden syihin ja vaikutuksiin. Jos saan kuhmun päähän osuvasta omenasta, en sano kuhmua törmäyksen syyksi vaan sen vaikutukseksi.

Samoin kuin ajan ja avaruuden intuitiot, kategoriat ovat Kantin mukaan kokemusta edeltäviä eli a priori -käsitteitä. Tämän vuoksi hän ajattelee, että emme ole voineet oppia niitä havainnosta vaan ymmärrys itse jakaa havaitun todellisuuden näillä käsitteillä eri olevan lajeihin. Tästä syystä ei ole itsestään selvää, että olemme oikeutettuja käyttämään niitä. Voisihan olla niin, että esimerkiksi synn ja vaikutuksen välttämättömyys ei ole ajattelemiemme kohteiden ominaisuus vaan pelkkää ajattelevaan mieleen kuuluvaa välttämättömyyttä. Kantin on siis todistettava, että ajattelun kategorioiden soveltaminen havaittuun todellisuuteen on oikeutettua eli että ne ovat objektiivisesti päteviä. Kant kutsuu tällaista todistusta deduktioksi lainaten tämän termin juridiikasta.

Kategoriat tarvitsevat siis deduktion, mutta kategorioiden käytön oikeuttava deduktio ei voi tukeutua kokemukseen. Tehtävä kuuluu transsendentaalifilosofiaan.

Kategorioiden transsendentaaliset deduktiot pyrkivät siis todistamaan, että ajattelukykyimme todella onnistuu ottamaan peruskäsitteillään – esimerkiksi syyn ja vaikutuksen käsitteillä – todellisuuden, olevan, kohteekseen. Ne pyrkivät osoittamaan, että se välttämättömyys, jonka ajattelemme kuuluvan todellisuuteen, ei ole harhaa. Ne tarjoavat myös selityksen, miksi maailma on käsitettävä.

Näissä transsendentaalifilosofian todistuksissa Kant joutuu astumaan havaitun kokemuksen taakse mutta hän ei tee näin perinteisen metafysiikan tapaan yrittämällä tutkia järjen avulla olevaa olevana havaittujen ajallis-avaruudellisten kohteiden takana. Sen sijaan hän kohdistaa tutkimuksensa havaitsevaan ja ajattelevaan mieleen. Kantin mukaan tämä subjekti – minä – ei ole avaruudessa eikä ajassa muuten kuin havaintomme kohteena, koska avaruus ja aika ovat puhtaina intuitioina subjektin aistimellisen kyvyn muotoja. Tämän vuoksi emme voi havaita *itseämme* sellaisena kuin se todella on. Deduktioissaan Kantin täytyykin tunkeutua havaintomme ja ajattelumme taakse havaitsemaan ja ajattelijaan ja tutkia, mitä edellytyksiä tuon itsen tiedollisella toiminnalla on. Toisin sanoen, hänen täytyy ryhtyä tutkimaan tietoisuuden edellytyksiä.

Puhtaan järjen kritiikistä ilmestyi kaksi laitosta ja Kant kirjoitti toiseen laitokseen deduktiosta uuden version, joten deduktioita on kaksi. Ne ovat hämmästyttävä saavutus. Luin muutama päivä sitten väitöskirjaani kuunnellen samalla Bachin ranskalaisia sarjoja. Se oli outo kokemus. Bachin musiikin ja Kantin ajattelun täsmällisyys, selkeys ja monitahoisuus muistuttivat toisiaan. Molemmat kuuluvat kulttuurimme suurimpiin saavutuksiin.

Deduktioiden perusajatus on helposti esitettävissä. Kant ajattelee, että samoin kuin kohteiden havaitseminen myös niiden ajatteleminen edellyttää kuvittelukykyä. Mielen kaksi tiedollista kykyä, aistimellisuus ja ymmärrys, ovat näin ollen kuvittelukyvyn toisiinsa kytkeviä, ja tämän nojalla Kant päätelee, tavalla tai toisella, että kaikki mitä voimme havaita, on ajateltavissa kategorioiden avulla. Kant uskoo näin löytäneensä tieteelle varman perustan mutta perinteisen metafysiikan kohtalo on onnettomampi. Koska kategorioiden sovellettavuus ajattelun kohteisiin riippuu aistimellisuuteen kuuluvasta kuvittelukyvystä, voimme käyttää niitä oikeutetusti vain havaittavissa olevaan todellisuuteen, emme olevaan olevana. Niinpä metafysiikan väitteet Jumalasta, sielusta ja tahdonvapaudesta, eivät Kantin mukaan kuulu tieteeseen.

Vaikka deduktioiden perusajatus on yksinkertainen ja vaikka ne ovat pituudeltaan vain joitakin sivuja, niiden ymmärtäminen on osoittautunut äärimmäisen vaikeaksi. Tämä ei kenties ole yllättävää, joutuuhan Kant tunkeutumaan niissä tietoisuutemme taakse, olevaan olevana. Deduktioiden ymmärtäminen on siis lähtökohtaisesti vaikea tehtävä mutta uskoakseni tutkijoiden kohtaamille vaikeuksille on muitakin syitä. Uskoakseni Kant-tutkimuksessa on kiinnitettävä aikaisempaa enemmän huomiota siihen, miten hän aikoi uudistaa vallalla olleen filosofian. Väitän, että deduktiot voidaan ymmärtää, kunhan olemme riittävän tarkkoja asettaessamme Kantin ajattelun aikaisempaan filosofiaan.

Vertasin äsken Kantin filosofiaa Bachin musiikkiin. Niissä voi nähdä samankaltaisuuksia mutta myös eroja. Bach oli saksalaisfilosofian mahtihahmon Christian Wolffin ikätoveri. Kun

Bach ja Wolff kuolivat 1750-luvulla, Kantin ura oli vielä edessäpäin. Vanhojen mestareiden kuoltua sekä musiikissa että filosofiassa oltiin irtautumassa barokin aikakaudesta. Mutta mestarit ovat mestareita, ja uusia mestareita harvoin syntyy ilman vanhojen perintöä.

Kun kuuntelee Bachin C-molli Passacagliaa kivikirkossa, mielen valtaa äärettömyyden tuntu. Avaruus on ääretön, aika on ääretön. Urut julistavat Jumalan kaikkivoipuutta ja maailman monimuotoista harmoniaa. Fuugan polyfonia saa mielen ylittämään havaitun todellisuuden. Wolff pyrki samaan metafysiikan todistuksillaan. Näillä eväin voi kuvitella barokin ajan ihmisen astuvan ulos kirkosta toteuttamaan Jumalan tahtoa ja suunnitelmaa.

Kantin aikana puhalsivat kuitenkin uudet tuulet. Loppupuolella vuosisataa ihminen ajateltiin yhä enemmän yksilönä ja maalliset asiat saivat enemmän huomiota. Luonnon käyttäminen välineenä oli saavuttamassa uudet mittasuhteet teollisen vallankumouksen myötä ja käsitys ihmisen paikasta luonnossa ja yhteiskunnassa oli muuttumassa. Onko yhteiskunta luonnon lailla mekanismi? Onko ihminenkin mekanismi? Ranskalaisen Vaucansonin rakentamat liikkuvat patsaat herättivät suurta mielenkiintoa. Mozartin oopperan Don Giovanni toimii kuin kone mielihalujensa vallassa sekoittaen koko yhteisön elämän. Kieltäytyttyään katumasta liikkuva patsas tuomitsee hänet kadotukseen. Olisiko hän voinut toimia toisin vai onko ihmisen toiminta luonnon tapahtumien lailla syyn ja vaikutuksen alaista? Onko ihmisellä vapauksien lisäksi velvollisuuksia? Näihin kysymyksiin vastaaminen on Kantin mukaan filosofian tärkein tehtävä. Vastattuaan *Puhtaan järjen kritiikissä* kysymykseen ”Mitä voin tietää?”, hän ajatteli voivansa vastata tärkeämpään kysymykseen ”Mitä minun pitää tehdä?”

Hänen vastauksensa perustuu kategorioiden transsendentaalisille deduktioille. Syyn ja vaikutuksen käsitteemme on sidottu avaruudessa ja ajassa havaittuihin tapahtumiin, mutta se oleva, se minä, joka on havaitsemani itsen perustana, ei kuulu avaruuteen ja aikaan. Kant ajattelee, että tahtoni voi näin ollen olla vapaa.

Katsoessani teitä, arvoisat kuulijat, havaitsen ajallis-avaruudellisia kappaleita, jotka Kantin mukaan toimivat täysin luonnonlakien mukaisesti. Tiedän kuitenkin, että jokaisen havaitsemani ihmiskehon perustana on jokin minusta itsestäni erillinen ”minä” – teidän minänne – jota en voi havaita. Tiedemiehet voivat kuvantaa aivojanne ja kenties selittää näin toimintanne ajassa ja avaruudessa, mutta tuota minänne he eivät kykene paljastamaan. Minun onkin pidettävä sekä itseäni että teitä luonnonlaeista vapaina. Luontoa voin käyttää pelkästään välineenä mutta te olette järjellisiä olentoja, ja minun on kohdeltava teitä päämäärinä sinänsä eikä koskaan pelkinä välineinä.

Oopperan Don Giovanni ei ole vapaa. Vapaus on lopulta velvollisuutta, joka ei kuitenkaan perustu Jumalan tahtoon, niin kuin Wolff ajatteli, vaan järkeen.

Mozartin aikana Bach oli poissa muodista, jopa unohdettu. Barokin polyfonia oli väistynyt eivätkä teokset olleet enää sidottuja kirkolliseen ympäristöön. Mozart kuitenkin ymmärsi Bachin työn arvon ja hän tutki innokkaasti polyfonian mestarin tuotantoa. Ja kyllä hän sävelsi Jumalastakin. Ehkä Jumala edusti hänelle samaa kuin Kantille: toivoa. Keskenpäiseksi

jääneen sielunmessun Rex tremendae muistuttaa meitä Bachista. Se yhdistää mestarillisesti polyfonian homofoniaan.

Kantkin oli tutkinut Wolffia huolella. En osaa arvioida, olisiko Mozart pystynyt säveltämään Rex tremendaen ilman Bachia, mutta väitän, että Kant ei olisi pystynyt kirjoittamaan deduktioitaan ilman Wolffia. Mozart voi saada meidät liikuttumaan, vaikka emme ymmärtäisi polyfoniasta mitään, mutta deduktiot meidän pitäisi ymmärtää, jotta voisimme arvioida, suoriutuvatko ne tehtävästään. En usko, että pystymme tähän tuntematta Wolffia.